

УЗУС І ПЕРЕКЛАД: З ЧОГО ТА НА ЩО МИ ПЕРЕКЛАДАЄМО?

Карабан В. І., Карабан А. В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті зроблено спробу уточнити, з чого та на що робиться переклад, й аргументовано, що він здійснюється не з власне мови та на мову, а з узусу вихідної на узус цільової мови. Розглянуто семантику терміна “мова” у складному терміні “переклад з мови / мовою” та характеристики узусу мови, і на цій основі доведено, що саме узус є засобом перекладу. Розкрито важливі перспективи такого погляду на узус для подальшого розвитку теорії, практики, методики навчання, критики перекладу та перекладної лексикографії.

Ключові слова: узус, переклад, узусологія перекладу, порівняльна узусологія, узусні регулярності, лінгвістика перекладу.

The article purports to clarify the issue of into and from what translation is done arguing that the term “language” is inappropriate and misleading when used as part of the compound term “translation into/from a language”. Considered are the semantics of the term “language” in the term “translation from/into a language” and the characteristics of language usage, and on this basis it is proved that language usage is the principal means of translating. Revealed are important implications of this viewpoint for further development of the theory, practice, teaching methodology, criticism of translation and bilingual lexicography.

Key words: language usage, translation, translation linguistic usage studies, comparative usage studies, usage regularities, linguistics of translation.

У статті з перекладознавства не можна наразі не торкнутися проблеми статусу перекладу як спеціальності у вищій школі нашої країни. В Україні для всіх викладачів перекладу та перекладознавців, які переважно працюють на кафедрах перекладу вищих, найпекучішою та найактуальнішою суспільно-освітньою проблемою є ліквідація Кабінетом міністрів України [1] за пропозицією Міністерства освіти та науки не тільки спеціальності, а й спеціалізації “Переклад”, і тепер у переліку спеціалізацій він значиться лише так – “Іноземна мова і література (включно з перекладом)” із зазначенням назви іноземної мови.

Питання про переклад як навчальну дисципліну та наукову спеціальність наразі набуває в нашій країні великої ваги у зв'язку тим, що фактично такою дією робиться, як видається, негідна справа зупинити розвиток перекладацької справи та науки про переклад в Україні через ухвалення такого рішення уряду. Цим документом насправді гальмується поступ нашої країни до світової спільноти через применшення ролі перекладу в підготовці фахівців та піддається загрозі розвиток перекладознавства як окремої наукової галузі. Недолуге пояснення такого кроку потребою прирівняти українські документи про вищу освіту до відповідних документів Європи не витримує жодної критики, оскільки у провідних країнах світу існує більше сотні вищих навчальних закладів, які видають дипломи із зазначенням спеціальності або спеціалізації “Переклад”.

Зазначимо, що це робиться в той час, коли переклад як навчальна дисципліна та наукова спеціальність процвітають у всіх передових країнах. На сьогодні за неповними даними бакалаврські або магістерські програми навчання перекладачів існують у багатьох країнах світу. Зокрема, за окремими навчальними планами у Великобританії (населення становить 64,2 млн. чоловік) кваліфікованих перекладачів рівня бакалавра або магістра готують у 21 вищому навчальному закладі, у США – у 20, в Іспанії (країні з населенням у 47,4 мільйони чоловік) – у 16, у Канаді (населення 35,2 млн.) – у 12, в Італії – в 11, у Німеччині – в 10, у Нідерландах – у 8, у Бельгії – в 7, у Фінляндії – в 5, у Польщі – у 5, у Південній Кореї – в 4, у Тайвані – в 4, у Турції – в 4 університетах та інститутах [2].

Наслідки такого непродуманого рішення можуть бути справді руйнівними. Можна обгрунтовано побоюватися перетворення кафедр перекладу на невипускні або непрофільюючі, суттєвого падіння якості викладання перекладацьких дисциплін через зменшення годин навчального плану для майбутніх перекладачів, оскільки навчальний план спеціалізації “Іноземна мова та література” фізично не зможе вмістити всі навчальні години, які раніше відводилися для підготовки перекладачів. Ще більш руйнівними наслідками можуть бути для всієї країни: кваліфікація перекладачів суттєво впаде, кількість справді підготовлених належним чином перекладачів різко зменшиться, після чого якість перекладу важливих документів та текстів знизиться, що може потягнути за собою збільшення рекламацій на переклади та судових справ через неадекватність перекладів. Слід лише сподіватися, що цього не станеться і переклад відновить свій статус окремої спеціалізації.

Переходячи безпосередньо до заявленої теми статті, слід зазначити, що з історії науки відомо: час від часу деякі її основні постулати можуть піддаватися сумніву та суттєво переглядатися і переформулюватися. Крім того, добре відомо, що деякі наукові терміни можуть на початковому етапі утворюватися на основі метонімії, тобто за своєю словотвірною історією можуть бути метонімічними термінами, як, наприклад, англійський термін *staff*, що початково означав “древко з прапором полку”, а внаслідок метонімічного переносу став означати “особовий склад офіцерів”, а український термін “телефакс” спочатку мав значення “інструмент для виконання дії”, а потім й метонімічне значення “результат такої дії”. Подібне можна наразі спостерігати й у сучасному перекладознавстві, зокрема, у випадку постулату “переклад здійснюється з мови / мовою” та терміном *мова* в цьому виразі.

Тому спочатку сформулюємо дві центральні тези, що будуть обстоюватися в цій статті: 1) якщо бути точним, то переклад здійснюється не на мову, а на узус мови як сукупність реалізацій мовних елементів та мовленнєвих одиниць у мовленні; 2) термін *мова* багатозначний, і тому в перекладознавстві через його недостатню точність не можна вживати у випадках, коли йдеться про те, на що і з чого здійснюється переклад.

Почнемо з обгрунтування другої тези, яка є допоміжною в доведенні першої тези. Уживання складного терміна “Переклад з мови / на мову” є доволі звичним і в перекладознавстві та викладанні перекладу. А чи можна його вважати терміном з огляду на багатозначність самого слова *мова*, адже добре відомо, що терміни не повинні бути багатозначними, тим більше що він є одним із центральних у тих випадках, коли йдеться про переклад? Що ж мають на увазі, коли вживають термін “мова” у виразі “переклад з мови” або “переклад мовою”?

Навряд чи хтось із перекладознавців буде заперечувати, що термін “мова” є одним із центральних у перекладознавстві, якщо судити з термінів “переклад з мови” та “переклад мовою”, та обидва терміни вживаються в тісній зв’язці один з одним. Свідченням тому є й присутність його в перекладознавчих словниках (див., наприклад, [3, с. 260–262]. Термін *мова* в перекладознавстві полісемантичний і має принаймні такі значення: 1) система мовних елементів, що забезпечує основний природний засіб спілкування людей (як у “термінологія англійської мови”), 2) підмова (як у “мова дипломатії”), 3) мовлення (як у “культура мови” в сенсі “культура мовлення”), 4) різновид мовлення (як у “мова персонажа”), 5) узус мови (як загальноприйняте вживання мовних елементів для створення мовленнєвих актів під час спілкування (як у “переклад з мови / мовою”).

Тепер можна вже визначити, у якому сенсі вживається слово “мова” у виразі “переклад з мови / мовою”. При цьому слід зважити на те, що основним у визначенні перекладу є те, що це мовленнєво-мисленнєва діяльність, а похідним виступає значення “цільовий текст як результат перекладу” (див., наприклад, визначення терміна “переклад” у [4, с. 43; 5, с. 4]). Із цього випливає, що в зазначеному вище терміні “переклад з мови / мовою” термін “мова” вживається в діяльнісному значенні, а саме таким діяльнісним значенням характеризується

термін “узус (мови)”, оскільки в перекладацькому мовленні мовленнєві елементи цільової мови застосовуються на основі узусу останньої для відтворення смислу та стилю вихідного тексту.

Отже, існує тільки дві можливості застосування терміна *переклад з мови / на мову / мовою*: 1) продовжувати його вживати в науці про переклад, методиці викладання перекладу тощо та 2) відмовитися від його наукового вживання і залишити його застосування лише для повсякденного непрофесійного мовлення. Перший варіант нам вважається неприйнятним, оскільки він, по-перше, не відповідає вимозі неоднозначності та точності термінів у науці, адже перекладознавство вважається окремою наукою, а, по-друге, він не відбиває точно суть процесу перекладу, де насамперед задіяний узус цільової мови (до речі, й оригінальний твір, як і його переклад, також є результатом мовленнєво-розумової діяльності для створення вихідного тексту на основі узусу).

Тут слід зазначити, що в мовознавстві ще й досі відсутнє адекватне розгорнуте визначення узусу. Ми спробуємо дати його повнішу дефініцію: узус – це сукупність мовних елементів, що відповідають мовно-структурним нормам та використані для здійснення прийнятних письмових або мовленнєвих актів, яка сформувалася історично для забезпечення успішної мовленнєвої взаємодії з використанням природних мов, зрозумілої для її учасників. Іншими словами, узус є набором усіх прийнятих мовною спільнотою мовленнєвих актів з їхніми правильними мовними елементами, що утворився на цей час відповідно до норм мови та мовленнєвих закономірностей.

Для підтвердження того, що саме узус визначає норму перекладацького мовлення і що саме на узус та з узусу (а не просто “мови”) здійснюється переклад, можна навести принаймні такі характеристики узусу: 1) прескриптивність (або нормативність) – як використовувати мовні елементи для побудови мовленнєвих актів та як уживати мовленнєві акти для успішного спілкування; 2) зрозумілість або прийнятність мовленнєвих актів для підтримання балансу між мовленнєвою та розумовою (когнітивною) навантаженістю комунікантів; 3) контекстуалізованість – включеність у комунікативний та ситуативний контексти; 4) регулятивність, що зумовлює нормальну людську комунікацію; 5) інтенціональність – наявність мовленнєво-комунікативної мети комунікантів; 6) відносна стабільність – відсутність швидких змін для забезпечення порозуміння комунікантів під час спілкування та 7) історична мінливість із плином часу та розвитком суспільства.

Саме узусом цільової мови визначається нормативність перекладацького мовлення, яка є складником норм перекладу за В. Н. Комісаровим [4, с. 229]. Слід зазначити, що узус передбачає переважне використання нормативних мовних елементів у мовленнєвих актах та прийнятних для розуміння самих мовленнєвих актів.

Отже, використання терміна “мова” у виразі “переклад з мови / мовою” слід уважати неправильним і неточним. Точніше й прийнятніше в перекладознавстві та методиці викладання перекладу говорити про переклад на основі узусу цільової мови. Саме тому, що узус є центральним компонентом мовного аспекту перекладу, оскільки й вихідний, і цільовий тексти сформовано на основі узусів відповідно до вихідної та цільової мов, найважливішою галуззю лінгвістики перекладу повинна стати узусологія перекладу, яка досліджує узусні відповідники та подібності і розбіжності узусів двох мов.

Слід зазначити, що узусні регулярності всіх мов описані та пояснені ще зовсім недостатньо. Для теорії перекладу дуже важливими подібні дослідження є в межах таких нових галузей, як порівняльне узусознавство (що є найближчим до лінгвістики перекладу) [6] та узусологія перекладу [7]. Узусні регулярності можна розглядати як норми узусу, яких перекладач свідомо або несвідомо дотримується під час перекладу і які забезпечують здійснення зрозумілих та прийнятних для реципієнтів мовленнєвих актів.

Прикладом таких регулярностей є норма застосування в перекладі з української мови англійською мовою в певних ситуаціях (які можна, у принципі, формалізувати – наприклад, у наведеному нижче прикладі в англійському перекладі вжито так звані “розщеплені” підмет, оскільки в українському реченні присутня велика група підмета, що значно перевищує шість смислових слів) пропозицій мовленнєвих актів, де група підмета не має перевищувати за кількістю приблизно шість мовних елементів (про подібні трансформації українського підмета в англійському перекладі див. [8, с. 247–254]): Почала формуватися *ситуація, внаслідок якої постало питання утворення теорії міжнародних відносин того самого порядку, як і єдина теорія біології.* – *A situation had begun to develop that put the question of a single theory of international relations in about the same class with that of a single theory of biology.*

Завершимо статтю перспективами розвитку теорії перекладу та суміжних галузей, пов’язаних із ним, які відкриваються завдяки розумінню того, що переклад здійснюється не стільки з мови або мовою, скільки на основі узусу мови. На нашу думку, узусологія перекладу здатна дати новий потужний поштовх розвитку досліджень перекладу та методів його навчання в межах лінгвістики перекладу завдяки точному визначенню узусу як мовного засобу перекладу. Слід зазначити, що запропонована нами точніша характеристика в перекладознавстві того, з чого та на що здійснюється переклад природною мовою, має важливе значення для теорії, методики викладання та критики (оцінки) перекладів.

У теоретичному плані визначення узусу вихідної та цільової мови як основного мовного складника перекладу суттєво уточнює концептуальний апарат теорії перекладу, тим самим встановлюючи нову основу наукового дослідження перекладу в перекладознавстві та даючи суттєвий імпульс для подальшого розвитку лінгвістики перекладу.

Можна назвати також кілька важливих практичних наслідків того, що узус визнається мовною основою перекладу. По-перше, у методиці навчання перекладу це передбачає необхідність приділяти значно більше уваги узусу як суттєвій частині професійної підготовки майбутніх перекладачів. Оскільки переклад здійснюється з узусу на узус, навчання перекладу повинно виходити з твердження про те, що одним з важливих складників двомовної компетентності перекладача, поряд із мовно-структурної субкомпетентності, є узусна субкомпетентність, на яку слід відводити не менше, а, може, й суттєво більше навчального часу в аудиторії та самостійної роботи студентів.

По-друге, у теорії та практиці перекладної лексикографії теза про узуси вихідної та цільової мов як суттєві складники перекладу орієнтує лексикографів на укладання словників, де наводяться не просто мовно-структурні, а узусні відповідники узусних елементів вихідної мови, бажано з наведенням мовленнєвих контекстів (речень або пар речень), у яких вони вживаються. Наприклад, у статтях українсько-англійського словника про такі заголовні слова, як “політика, економіка, смерть, походження *тощо*”, має даватися інформація про таку особливість їх уживання в мовленнєвих актах, як обов’язковість використання у формі множини в тих випадках, коли пропозиція (речення) мовленнєвого акту містить виражену або імпліковану сему множинності (про таке “наведення” форми множини див. [8, с. 128–135]).

По-третє, у практиці перекладу теза про узус як центральний мовний складник перекладу націлює перекладачів на правильний узус як умову правильності перекладацького мовлення та адекватності перекладу. По-четверте, у критиці перекладу як розділі перекладознавства зазначена теза надає надійнішого критерію для адекватного оцінювання якості перекладу у плані дотримання перекладачем норм узусу.

Література

1. Уряд оновив перелік галузей знань вищої освіти [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/53213/> – Дата звернення 28.11.16. – Назва з екрана.

2. Schools for Translation/Interpreting/Translation Studies [Electronic resource] // Access mode: <http://www.betranslated.com/translation-schools.html> – Access date: 11/29/16. – Display title.
3. Нелюбин Л. Л. Толковый переводоведческий словарь / Лев Львович Нелюбин. – М. : Флинта; Наука, 2003. – 320 с.
4. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) / Вилен Наумович Комиссаров. – М. : Высшая школа, 1990. – 253 с.
5. Швейцер А. Д. Теория перевода. Статус, проблемы, аспекты / Александр Давидович Швейцер. – М. : Наука, 1988. – 144 с.
6. Карабан В. І. Порівняльне узусознавство / В'ячеслав Іванович Карабан, Анна В'ячеславівна Карабан // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2015. – Вип. 51. – С. 190–197.
7. Карабан В. І. Узусологія перекладу / В'ячеслав Іванович Карабан, Анна В'ячеславівна Карабан // Мова і культура. – К. : Видавництво Бураго, 2016. – Вип. 19, Том 1 (181). – С. 369–375.
8. Карабан В. І. Теорія і практика перекладу з української мови на англійську мову / В'ячеслав Іванович Карабан. – Вінниця : Нова книга, 2003. – 606 с.